

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія девіантних підлітків**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 4 Класифікація і характеристика основних форм девіантної поведінки підлітків

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Шиліна А.А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

.

План лекції.

1. Основні види девіантної поведінки і їх характеристика.
2. Своєрідність девіантних форм поведінки в підлітковому віці.
3. Психологічне особливості підліткового віку, що сприяють виникненню різних форм девіантної поведінки.
4. Психологічні особливості девіантних підлітків.

Рекомендована література

Основна

1. Варій М.Й. Психологія особистості: навч. посібник Київ : Центр учб. літ., 2018. 591 с.
2. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
3. Остапович В.П., Барко В.І., Ярема Н.Ю. та ін. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки: метод. рекомендації Київ: ДНДІ МВС України; Харків : Мачулін, 2017. 95 с
4. Психологічні аспекти ювенальної юстиції: навч. посібник уклад.: Л.І. Мороз, С.І. Яковенко, Ю.В. Меркулова, О.М. Пасько Одеса: ОДУВС, 2015. 228 с.

Додаткова

5. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Кондор, 2011. 468 с.
6. Шиліна А.А. Психопрофілактика девіантної поведінки працівників поліції. Гл. 3, 3.4 // Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб./ [О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець та ін.]; за заг. ред. В.В. Сокурєнко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 68 – 88

Інформаційні ресурси в Інтернеті

7. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
8. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
9. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>
10. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції.

1. Основні види девіантної поведінки і їх характеристика.

Феномен агресії завжди привертав до себе увагу суспільства. Тому не випадково, що перші спроби проаналізувати це явище, зрозуміти його причини здійснювалися ще у донауковий період у сфері релігії. Філософська думка Нового часу пропонує відносно широкий спектр підходів до проблеми причин людської агресії - від природної схильності людини до насильства (Т. Гоббс) до поглядів про вирішальну роль соціокультурного оточення

(концепція «*tabula rasa*» Дж. Локка) або географічно-кліматичних умов (Ш.-Л. Монтеск'є). У цілому у ті часи переважав підхід, згідно з яким агресія розглядалась як поведінка, що суперечить позитивній сутності людини (А. Реан визначив цей підхід як «етико-гуманістичний»). У XIX ст. розвиток природничих і гуманітарних наук дав певний імпульс для розуміння агресії та її причин. Так, Ч. Дарвін розглядав винищення представників свого або чужого виду (що, власне, і є агресією) як один з механізмів природного відбору і самозбереження живих істот. Ці обставини обумовили появу еволюційно-генетичного підходу до проблеми агресії, згідно з яким вона є біологічно доцільною формою поведінки, що сприяє виживанню та адаптації живої істоти (еволюційно-генетичний підхід).

У межах психологічної науки феномен агресії почали вивчати з кінця XIX ст. Перші такі спроби вивчення природи агресії були доволі спрощеними, вченим бракувало емпіричної бази, внаслідок чого прояви агресії визначалася як певні інстинкти, наприклад, «інстинкт ворожості» за У. Джеймсом, «інстинкт войовничості» за У. Мак-Дауголлом і т. д.

Поява на початку XX ст. двох потужних теоретико-методологічних напрямів - психоаналізу і біхевіоризму - зумовила два основні підходи до розуміння сутності та причин появи агресії, у межах яких вона розглядалася як вроджена властивість (вчення про «танатос» З. Фрейда) і як реакція на несприятливий зовнішній стимул (концепція «фрустрації» Д. Долларда і Н. Міллера). Значного успіху у вивченні проблеми агресії було досягнуто у 1960-х рр. у результаті синтезу знань природничих і гуманітарних дисциплін (психології, біології, соціології, екології), а також розвитку наукової методології.

У дослідженні агресії активніше почали застосовуватися нові експериментальні технології. Саме тоді нагромаджувалися емпіричні знання, формулювалися основні теоретичні принципи вивчення агресії. Це були праці таких дослідників, як А. Басс, Л. Берковіц, А. Бандура та ін. У цілому за період з 1964 по 1973 рр. на тему агресії з'явилося втричі більше публікацій, ніж за три попередні десятиріччя, зокрема, з'явилися спеціалізовані періодичні видання з проблем насильства і агресії «*Child Abuse and Neglect*» («Зловживання та зневага до дітей»), «*Aggressive Behavior*» («Агресивна поведінка»), «*Journal of Interpersonal Violence*» («Журнал з міжособистісного насильства») та ін.

Частково це обумовлювалося поширенням у західному суспільстві (насамперед, у США) насильницької злочинності, а, з іншого боку, вивчення феномена агресії стимулювалось соціально-політичною атмосферою «холодної війни». Вже тоді деякі західні дослідники наголошували на необхідності створення нової міждисциплінарної галузі - «вайолентології» (від англ. «*violence*» - насильство). Методологічною базою більшості досліджень агресії був і лишається необіхевіоризм, хоча траплялись і винятки. Так, етолог К. Лоренц висунув близьку до фрейдівської теорії ідею існування вродженого інстинкту агресивності, а Е. Фромм розглядав агресію з Розділ 6.

Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи 140 позицій неофройдизму.

Певні дослідження проводились і в межах когнітивізму. У радянській психологічній науці до кінця 1980-х років феномену агресії не надавалося стільки уваги, як у працях західних науковців. Деякі спеціалісти вивчали окремі аспекти проблеми агресивної поведінки, зокрема, психофізіологічного (Л. Колчина, Н. Левітов), медичного (А. Личко, А. Стаценко) та кримінологічного (Ю. Антонян, С. Єнікоплов, В. Кудрявцев, Т. Курбатова, Е. Квятковська-Тохович) насильства. Отже, агресія вивчалася здебільшого як атрибут девіантної поведінки. Наукових праць, де декламувався б суто психологічний аналіз феномену агресії, практично не існувало. Виняток - поодинокі видання, в яких критикувалися зарубіжні, зокрема, фройдистські теорії агресії. У більшості наукових джерел терміни «агресія» та «агресивна поведінка» взагалі не застосовувалися.

Марксистська методологія зосереджувалась на вивченні, насамперед, соціальних чинників природи будь-якої поведінки, у тому числі й агресивної. Відтак у межах психологопедагогічної і кримінологічної науки агресивна особистість, злочинець розглядались як «продукт соціального середовища», «соціальний феномен». Зміни у суспільстві, що сталися наприкінці 1980-х - початку 1990-х рр., викликали соціальні конфлікти, зростання насильства, зумовили необхідність вивчення феномену агресії у межах саме психології. З'явилися наукові статті, що присвячені дослідженню сутності агресивної поведінки, її причин та передумов виникнення (А. Реан, Т. Румянцева та ін.). При цьому, більша частина досліджень стосувалася проблем дитячої, підліткової агресії та агресивності (Н. Алікіна, О. Бовть, Л. Семенюк, І. Фурманов).

З 2001 р. в Україні почав видаватися науковий журнал «Соціально-психологічні та медичні аспекти жорстокості» (засновник - Міжнародний медичний реабілітаційний центр для жертв війн і тоталітарних режимів). Те, що проблема агресивної поведінки особистості є однією з актуальних як у психологічній, так і в інших гуманітарних (соціологія, кримінологія) і природничих науках (медицина, біологія, фізіологія тощо), обумовило появу низки методологічних проблем, основною з яких є наявність різних визначень, теорій, моделей.

Все це, як зазначає Т. Румянцева, дозволяє різним авторам, залежно від мети і завдань дослідження, вкладати у поняття «агресія» свій зміст.

Агресія та агресивна поведінка: сутність, структура Термін «агресія» часто асоціюється з негативними емоціями - такими, як злість; з мотивами - такими, як прагнення образити, нашкодити; і навіть з негативними настановами - такими, як расові та етнічні упередження. Незважаючи на те, що всі ці фактори, без сумніву, відіграють важливу роль у поведінці людини, результатом якої стає нанесення шкоди, їх наявність не є необхідною умовою для подібних дій. Агресія зароджується як у стані повного спокою, так і у стані надзвичайного емоційного збудження. Також зовсім необов'язково, щоб

агресори ненавиділи чи не симпатизували тим, на кого спрямовані їхні дії. Більшість з них завдає болю людям, до яких ставиться швидше позитивно, ніж негативно.

У психології під поняттям «агресія» (від лат. aggression - нападати) розуміють тенденцію (прагнення) підкорення собі інших або домінування над ними, що виявляється у реальній поведінці чи фантазуванні. У соціології під агресією розуміють дії, спрямовані на порушення фізичної чи психічної цілісності іншої людини, з нанесенням їй матеріальної, моральної шкоди або навіть знищення, якщо вона перешкоджає втіленню намірів.

Психологи виокремлюють наступні визначення агресії як психологічного явища: 1) агресія як психічний стан - на певний час обумовлює ставлення до самої людини і до інших об'єктів (живих і неживих), характеризується пізнавальним, емоційним і вольовим компонентами; 2) агресія як властивість особистості - по-перше, виступає як мотиваційна тенденція, внутрішня спонука до вчинення агресивних дій; по-друге, відображає відносно стабільну готовність до агресивних дій у різних ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання та агресивної інтерпретації як стійкої особистісної особливості світосприйняття і світорозуміння; по-третє, характеризується наявністю деструктивних тенденцій у стосунках з іншими людьми; 3) агресія як об'єкт потреби - є метою і мотивом поведінки як самостійна цінність; 4) агресія як поведінковий прояв - це поведінка, що характеризується спрямованістю або на заподіяння шкоди неживим об'єктам, або на вчинення дій, які завдають шкоди (фізичної, моральної чи матеріальної) живим істотам, які мають мотивацію уникнення такого ставлення.

Агресія - багаторівневий феномен, складна ієрархічна система. Відповідно до трьох рівнів-підсистем, що визначено Б. Ломовим, можна говорити про такі пов'язані між собою підсистеми агресії: - когнітивна - агресія, пов'язана з певними процесами опрацювання інформації (ворожі думки, стереотипи, забобони тощо); - регулятивна - агресивна поведінка може спрямовуватися на досягнення певної мети, регуляцію міжособистісних відносин; - комунікативна - агресія здебільшого виникає у ситуаціях міжособистісного спілкування.

Агресія як психологічна реальність має конкретні характеристики: спрямованість, форми прояву, інтенсивність. Агресивна поведінка - мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, яка спрямована на нанесення фізичної чи моральної шкоди людям, викликає у них психологічний дискомфорт (переживання, стан напруженості, страх, пригнічення тощо). Вона не є окремим видом девіантної поведінки, але найчастіше саме вона лежить у основі різних девіантних проявів. Серед ознак агресивної поведінки слід виділити наступні: прагнення людини до домінування над іншими й використання їх у власних цілях; тенденції до руйнування; спрямування на нанесення шкоди оточуючим людям; схильність до насилля.

Якщо агресія це емоційно забарвлена вища форма активності особистості відносно середовища, слабо обмеженого соціальними нормами, що приймає форми прямого чи непрямого насильства у взаємовідносинах особистості і середовища заради її самоствердження, то агресивність слід розглядати як сукупність емоційно-мотиваційних складових, що виявляються у готовності до прояву агресії.

Агресивність може бути як стійкою, так і ситуативною. У першому випадку вона породжується агресією і виступає як самоцінна форма психологічного захисту, у другому - як інструмент взаємодії з середовищем. Іншими словами, агресивність як схильність конкретної особи представляє собою тенденцію, що виявляється у формі конкретних внутрішніх чи зовнішніх дій і є індивідуальною особливістю цієї особи.

Сама по собі агресивність не робить суб'єкта соціально небезпечним тому, що зв'язок між агресивністю і відкритою агресією не є жорстко визначеним й сам акт агресії може набувати форм, які соціально схвалюються. У зв'язку з чим розрізняють антисоціальну і просоціальну агресію. Причому, в обох випадках зовнішні практичні дії можуть бути схожими. Так, у результаті однакових за операційним складом дій одна людина може бути засуджена за хуліганство (антисоціальна агресія), а інша - отримати медаль на першості з боксу (просоціальна агресія).

У свідомості більшості людей агресивність асоціюється з чимось соціально небезпечним і небажаним. Однак сама по собі агресивність не є соціально небезпечною. Такою її роблять мотиви діяльності та цінності, заради яких розгортається активність. Суспільно небезпечні наслідки багатьох проявів агресивності і агресії, повертаючи до себе особливу увагу, наповнили ці терміни лише негативним змістом.

Хоча саме агресія як деструктивний компонент людської активності є необхідною у творчій діяльності, без неї неможливий прогресивний розвиток суспільства й особистості. Потреби індивідуального розвитку і суспільної практики формують у людей здатність до усунення і руйнування перешкод, до фізичного і психологічного подолання того, що протидіє досягненню поставлених цілей.

Агресивність як властивість особистості має якісно-кількісну характеристику, причому кількісне наповнення та інтенсивність впливають на її якісну своєрідність. Певний рівень агресивності необхідний для адаптації особистості в соціумі, для досягнення поставлених нею цілей. В обмеженому діапазоні вона є соціально бажаною і навіть необхідною. Відсутність її призводить до конформності, несамостійності, неспроможності зайняти активну життєву позицію. Гіпертрофія (занадто високий рівень розвитку) агресивності призводить до конфліктності, нездатності до соціальної кооперації і зумовлює дезадаптацію особистості. У своєму крайньому прояві агресивність є патологією (соціальною або психічною).

При цьому агресія втрачає раціонально-вибіркову спрямованість і стає звичним способом поведінки, проявляючись у невиправданій ворожості, люті, жорстокості.

Різновиди агресивної поведінки Різновиди агресивної поведінки:

1) за формою прояву: ω явна - агресивні афекти (конфліктність, лихослів'я, тиск, приниження, примус, негативне оцінювання, погрози, застосування фізичної сили і т. д.); ω латентна - внутрішня репрезентація агресії (ідеї, фантазії, уникнення контактів, образа, бездіяльність з метою нашкодити кому-небудь, думки про самогубство тощо);

2) за ступенем прояву: ω ситуативні агресивні реакції (у формі короткострокової реакції на конкретну ситуацію); ω пасивна агресивна поведінка (бездіяльність, відмова від чогось); ω активна агресія (руйнування або насильницькі дії);

3) за видом агресивної реакції: ω фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої людини; ω непряма агресія - спрямована через іншу людину або групу людей; ω роздратованість - схильність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість); ω негативізм - опозиційна манера у поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів; ω образа - заздрість і ненависть до оточуючих за справжні й вигадані дії; ω вербальна агресія - вираження негативних почуттів (крик, вереск), словесні відповіді (погрози);

4) за функціональним призначенням: ω доброякісно-адаптивна (стійка неворожа самозахисна поведінка, спрямована на досягнення поставленої мети); ω деструктивно-дезадаптивна (ненависть, розлюченість, бажання помсти теж можуть бути формою захисту, однак породжують багато особистісних проблем і примушують страждати оточуючих);

5) за масштабами прояву: ω індивідуальна; ω колективна (групова);

6) за метою прояву: ω інструментальна (виступає як засіб досягнення мети і мотивів неагресивного змісту); ω ворожа (нанесення шкода є головною метою (мотивом) дій суб'єкта); ω аутоагресія (самозвинувачення, самоприниження, нанесення тілесної шкоди самому собі);

7) за типом агресивності особи: ω «холодна» агресія (агресивність і подразливість є особистісними якостями; демонстрація агресивної поведінки незалежно від ситуації та реакції на неї не є результатом нервового збудження); ω «гаряча» агресія (поведінкові реакції емоційно вразливих, імпульсивних, самозакоханих осіб, що виявляються виключно у ситуації, коли їх провокують);

8) за реакцією соціуму: ω антисоціальна (несхвалювана); ω просоціальна (схвалювана).

Характер агресивної поведінки визначається переважно віковими особливостями. Так, специфічною особливістю підліткової агресії є залежність від групи однолітків на фоні краху авторитету дорослих. У цьому віці бути агресивним часто означає «здаватися чи, навпаки, бути сильним». На

думку Г. Паренса, у процесі соціалізації підлітка агресивні дії виконують ряд важливих функцій. У нормі вони допомагають встановити, визначити свої інтереси, захищають від внутрішньої загрози, звільняють від страху, сприяють адаптації. У зв'язку з цим можна говорити про адаптивну, позитивну та деструктивнотезадаптивну агресію.

Для розвитку особистості підлітка небезпечними є скоріше результат і неправильна реакція оточуючих, ніж агресивні прояви, оскільки наміри представників соціального оточення стримати агресію силою призводить до ефекту, протилежного очікуваному.

А. Бандура вважає, що агресія - це результат «викривленого» процесу соціалізації, зокрема, зловживання батьками покараннями, жорстоким ставленням до дітей. Пошуки причин підліткової агресії вказують на те, що не можна списувати це явище тільки на гормональну перебудову дитячого організму. Е. Волянська, В. Пилипенко, О. Сапелкіна серед факторів, Розділ 6. Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи 146 що спричиняють підліткову агресію, визначають, по-перше, сімейні фактори (конфліктність, неадекватний стиль виховання, недостатня близькість між батьками та дітьми); по-друге, наявність ціннісних стандартів агресивної поведінки як елементу підліткової субкультури; по-третє, вплив засобів масової інформації.

Протягом всього підліткового періоду спостерігається чітко виражена динаміка агресивності: особливо швидкими темпами з віком зростає негативізм. У ході дорослішання у підлітків все сильніше виявляється вербальна агресія. Найагресивнішими є 10-11-річні підлітки-хлопчики, у яких переважає фізична агресія.

З віком у них спостерігається згасання фізичної агресії, а у дівчаток, навпаки, зростання цієї форми агресивності. При спаді непрямої агресії у хлопчиків, наявним є значне збільшення її у дівчаток. У 12-13 років відбувається зниження вербальної агресії у хлопчиків, при постійному наростанні цієї агресії у дівчаток. До 14-15 років у хлопчиків так само відбувається сплеск вербальної агресії. Негативізм значно сильніше виявляється у хлопчиків, ніж у дівчаток, на всіх вікових періодах підліткового віку.

Існує безліч теоретичних обґрунтувань виникнення агресії, її природи і факторів, що впливають на її прояви, але всі вони підпадають під наступні чотири категорії, а саме:

- 1) вроджені особливості та задатки;
- 2) потреби, що активізуються зовнішніми стимулами;
- 3) пізнавальні та емоційні процеси;
- 4) актуальні соціальні умови, що поєднані із попереднім навчанням.

Не можна залишати поза увагою і ситуативні фактори, які теж певною мірою впливають на виникнення агресії: - оцінка іншими людьми - встановлено, що присутність інших людей вже сама по собі може або посилювати, або гальмувати агресію; - навмисність агресії - існує точка зору, що для початку

агресії нерідко буває достатньо знати, що інша людина має ворожі наміри, хоча безпосередньо акту агресії не було; - сприйняття агресії - поширення відео- і телепрограм із сюжетами насильства роблять людину більш агресивною і жорстокою; - бажання помсти - як уже зазначалося, часто агресія може виникнути як відповідна реакція на поведінку оточуючих, тобто як акт помсти за щось. Слід також згадати й організаційні фактори, що впливають на появу агресивної поведінки у закладах освіти.

Сюди належать такі особливості, як рівень уваги адміністрації закладу до проблеми насильства серед молоді, домінування суто навчальних цілей над проблемами особистісного розвитку людини, рівень розвитку системи супервізорства (західний аналог кураторства), за якої у шкільне життя впроваджуються норми, які є толерантними до третирування або інших форм насильства.

Делінквентна поведінка: її особливості, причини, види

Очевидним є той факт, що агресія і делінквентна (протиправна) поведінка взаємопов'язані.

Агресивна поведінка, що досягає рівня порушення закону, перш за все, є наслідком впливу найближчого соціального оточення, референтної групи, делінквентної субкультури. По відношенню до протиправної поведінки використовуються різні підходи і понятійний апарат.

У соціально-психологічній літературі її визначають як делінквентну, пов'язуючи її скоріше з поведінкою, що відхиляється від правових норм. Проблема протиправної поведінки підлітків протягом останніх років досить інтенсивно досліджувалася як західними, так і вітчизняними вченими. Вивчення мотивації протиправної поведінки неповнолітніх здійснювалось у працях Ю. Антоняна, Б. Волкова, К. Ігошева, Г. Русинова, А. Тузова та ін. Дослідження негативних чинників мікросередовища, що впливають на формування злочинної поведінки підлітків, здійснювалось В. Алмазовим, Л. Грищенком, В. Оржеховською, М. Поздняковою та ін. Вивчення неформальних та субкультурних об'єднань, у яких підлітки залучаються до протиправної поведінки, здійснювались В. Пирожковим, Г. Забрянським, В. Єрмаковим та ін. Виявленням психологічної специфіки правопорушень неповнолітніх займалися М. Алемаскін, С. Белічева, В. Кондрашенко та ін.

Делінквентна поведінка (от лат. *delictum* - провина, англ. - *delinquency* - правопорушення) - антисуспільна протиправна поведінка індивіда, втілена у діях чи бездіяльності, яка спрямована на нанесення шкоди окремим громадянам чи суспільству в цілому.

Вона може мати форму як «дрібних» порушень, що не сягають рівня злочину - асоціальна поведінка, так і власне злочинних дій, що караються карним кодексом, - кримінальна, антисоціальна поведінка.

Наведені вище форми делінквентної поведінки можна розглядати як етапи формування протизаконної поведінки або ж як відносно незалежні її прояви. Розмаїття законів породжує велику кількість підвидів протиправної

поведінки, саме тому проблема класифікації різних форм делінквентної поведінки носить міждисциплінарний характер.

Різновиди делінквентної поведінки:

1) у межах соціально-правового підходу розрізняють насильницькі, ненасильницькі та корисливі протиправні дії;

2) представники юридичного підходу розрізняють такі види делінквентної поведінки як:

- адміністративні правопорушення - це порушення правил дорожнього руху, порушення громадського порядку, хуліганство, проституція тощо;

- дисциплінарні проступки - невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків, порушення правил охорони праці тощо;

- злочин - це суспільно небезпечні дії, передбачені кримінальним кодексом, на практиці їх класифікують за ступенем тяжкості: тяжкі, менш тяжкі і ті, що не являють великої суспільної небезпеки;

- за формою провини: навмисні та необережні;

- за об'єктами зазіхань, цілями і мотивами: антидержавні, корисливі, насильницькі тощо;

- за соціально-демографічними та кримінологічними підставами: злочини дорослих і молоді, злочини неповнолітніх; первинна, повторна і рецидивна злочинність;

3) у межах соціально-психологічного підходу визначаються наступні види делінквентної поведінки:

- антидисциплінарна;

- антисоціальна;

- протиправна (суто делінквентна) - злочинна та аутоагресивна. Особистість, що виявляє протизаконну поведінку, кваліфікується як делінквентна особистість (делінквент), а самі делінквентні дії - делікти. Х. Ремшмідт називає особистість неповнолітнього, що скоїв злочин, делінквентною, а особистість повнолітнього - кримінальною.

Тому Г. Сафіна, Л. Мардахасева вважають, що відносно підліткового віку девіантну поведінку слід розділяти на два типи - делінквентну та неделінквентну. Л. Вассерман, О. Роміцина визначають делінквентність як провинність, схильність, «психологічну тенденцію до правопорушень». Делінквентними вважаються такі характеристики поведінки як агресивність, брехливість, злидарство, ворожість до вчителів та батьків, жорстокість до молодших, різкість, дратівливість, лихослів'я тощо.

Оскільки зазначені якості є аморальними, тобто такими, що протиставляються нормам етики та загальнолюдським цінностям, то спостерігаються труднощі у розмежуванні делінквентних та аморальних вчинків.

А. Лічко, С. Кулаков вважають, що відмінності між цими поняттями полягають у наступному: кримінальна та делінквентна поведінка носить антисоціальний характер (протиріччя правовим нормам, загроза соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей), аморальна поведінка -

асоціальний характер (ухилення від виконання моральних норм, безпосередня загроза благополуччю міжособистісних відносин).

Делінквентна поведінка особистості як форма девіантної поведінки має ряд особливостей:

- | один з найменш визначених видів девіантної поведінки;
- | регулюється переважно правовими нормами: законами, нормативними актами, дисциплінарними правилами;
- | має деструктивний характер, є загрозою руйнування основ соціального устрою;
- | активно засуджується та карається у будь-якому суспільстві;
- | передбачає наявність конфлікту між особистістю та суспільством.

При визначенні детермінант деліктів, зазвичай, говорять про сукупність зовнішніх умов та внутрішніх причин, що їх визначають.

До соціальних умов, які відіграють визначальну роль у зародженні та здійсненні делінквентної поведінки, до них відносяться:

- макросоціальні - недосконалість законодавства, соціальні катаклізми, низький рівень життя тощо;
- мікросоціальні - вплив референтної групи, злочинна субкультура, бездоглядність, девіації батьків, неповна родина, внутрішньо сімейні конфлікти, хронічні конфлікти зі значимими іншими тощо.

Мотивація протиправної поведінки

Мотивом протиправної поведінки є внутрішнє спонукання до злочинного діяння. Тож, мотивація - це процес формування мотиву злочину. Аналіз мотивації дає можливість глибше розкрити причини здійснення правопорушення та схарактеризувати особу правопорушника.

А. Савченко розглядає дев'ять етапів (стадій) мотивації протиправної поведінки:

- 1) актуалізація певної психічної складової поведінки (потреби, інтересу, прагнення, бажання тощо);
- 2) усвідомлення мотиву;
- 3) цілеутворення (утворення мети);
- 4) вибір і оцінка засобів, способів реалізації мотиву та досягнення мети;
- 5) прогнозування можливих результатів;
- 6) прийняття рішення про вчинення суспільно небезпечної дії;
- 7) виконання прийнятого рішення;
- 8) контроль і корекція своїх дій чи бездіяльності;
- 9) аналіз наслідків.

Особливе значення у психології надається так званій «боротьбі мотивів» («добра і зла», «за і проти») та вибіркової засобів їх задоволення. Мотивація поведінки взагалі і злочинної зокрема, співвідносяться як одиничне, окреме і загальне: мотивація конкретного злочину одинична, вона має свою специфіку і неповторні, властиві тільки їй риси.

Суттєва властивість такої поведінки - суспільна небезпечність і протиправність. Злочин - не просто дія (бездіяльність), що зумовлена певними

мотивами, фактично - це результат дії, що являє собою суспільну небезпеку і протиправність, які суб'єкт міг чи повинен був передбачити. Виникнення мотиву звичайно опосередковується потребами особистості та необхідністю їх задоволення.

Мотив не є потребою, а виступає лише обґрунтуванням рішення діяти задля її задоволення на рівні свідомості, після чого - прагненням до цілі у вибраному напрямку; інакше кажучи, мотив - усвідомлене прагнення діяти для задоволення потреб, інтересів та інших стимулів. За соціальною значимістю потреби можна розподілити на нормальні, тобто такі, що схвалюються мораллю і правом, й деформовані (засуджувані) та викривлені (аморальні). Кожна з названих груп може спонукати протиправну поведінку, але це не означає, що тільки задоволенням потреб все можна пояснити; наявні окремі факти вчинення злочину заради самого процесу здійснення злочинних дій і т. ін., незалежно від результату.

В. Колишкіна розрізняє три види (типи) мотивації злочину:

а) мотивація, що виражає відверту антисоціальну спрямованість (анархістське ставлення до суспільства, його цінностей, ідея про свою винятковість тощо);

б) мотивація перекрученого уявлення про соціальні цінності (хибне розуміння почуття товаришності, романтики, справедливості тощо);

в) помилково виправдувальна мотивація («всі так вчиняють», поновлення порушеного права тощо).

Виходячи із системного уявлення про мотивацію злочинів, враховуючи її пріоритетне кримінологічне значення, яке ґрунтується на психологічних засадах, а також беручи до уваги особливості окремих груп злочинів, проблема класифікації мотивації має бути вирішена таким чином: у зв'язку з тим, що у психології існує розподіл людської активності залежно від міри її усвідомлення та вольової регуляції на три типи (вольова або раціонально-вольова, імпульсивна та звична), є сенс виділити відповідно до такої класифікації три типи мотивації людської поведінки, зробивши їх перенесення на мотивацію злочинів

Найбільш усвідомленим, заздалегідь запланованим і багатоетапним типом мотивації, злочину є той, що відповідає вольовій поведінці особи. Його ще називають мотивацією злочинної діяльності.

Таким чином, мотивація злочину може бути трьох типів:

- 1) мотивація злочинної діяльності;
- 2) мотивація імпульсивних злочинів;
- 3) мотивація звичних злочинів.

За джерелами утворення, специфікою відносин мотиви можна поділяти на кілька груп:

- 1) особистого характеру (помста, ревності, особиста зацікавленість);
- 2) такі, що не мають прямого (безпосереднього) особистісного значення (хуліганство, прагнення протидіяти законним вимогам представників закону, порушення громадського порядку);

3) зумовлені протиправною поведінкою потерпілого чи певною ситуацією (ексцес оборони, невинуватеного ризику), коли ускладнена правильна оцінка подій та прийняття адекватного рішення.

Особливу групу складають мотиви злочинів неповнолітніх, що зумовлені їх віковими особливостями, які нерідко призводить до розриву між мотивами, недостатньо повно усвідомленими спонуканнями та змістом фактичного вчинку за недостатньої сформованості соціальних властивостей особистості та наявності псевдосоціалізації.

Мотивація делінквентної поведінки має свої виражені вікові особливості. Так, у ході дослідження В. Лунєєв визначив, що підліткам 14-16 років властиві два види кримінальної мотивації: корислива (50 %) і насильницько-егоїстична (40 %), при цьому 75 % злочинів носять ситуативно-імпульсивний характер. Конкретними причинами протиправної поведінки є бажання розважитися, продемонструвати силу, сміливість, ствердитися в очах однолітків, прагнення до престижних речей тощо.

У підлітків 16-17 років провідні мотиви злочинної поведінки ускладнюються, однак зменшується кількість злочинів корисливого спрямування - до 40 %. Безпосередніми мотивами виступають користь, характер хуліганства, здобування коштів для придбання спиртного чи наркотиків, помста, солідарність з іншими і т. д. Кримінальна мотивація молодих осіб віком 18-24 років характеризується зв'язком не з конкретною ситуацією і психічним станом суб'єктом, а з спрямованістю особистості, її поглядами.

Збільшується питома вага насильницько-егоїстичних мотивів і зменшується число «дитячих» мотивів, а саме прагнення до авторитету у однолітків, наслідування тощо. В якості специфічно підліткової причини появи протиправної поведінки дослідники визначають фрустрацію потреби у повазі, визнанні, яка є однією з базових потреб людини.

Так, з позиції А. Реана, Я. Коломинського, коли самооцінка підлітка не знаходить підтримки у соціумі і потреба у самоповазі залишається нереалізованою, розвивається різке відчуття дискомфорту, яке підліток не може терпіти довго. І одним з розповсюджених шляхів розв'язання цієї конфліктної ситуації є перехід підлітка у групу, зазвичай, контрнормативної спрямованості, де його самооцінка адекватно підкріплюється.

Серед підлітків, що порушили закон, А. Долгова, Е. Горбатовська, В. Шумілкин виділяють три типи:

- 1) послідовно-криміногенний - визначений стиль поведінки, що обумовлюється специфічним світоглядом, настановами, цінностями суб'єкта;
- 2) ситуативно-криміногенний - порушення моральних норм, правопорушення незлочинного характеру і сам злочин у значній мірі обумовлені неблагополучною ситуацією, наприклад, підлітки скоюють злочини у групі, знаходячись в стані алкогольного сп'яніння, не виступаючи їх ініціаторами;

3) ситуативний - незначне вираження негативної поведінки, визначальний вплив ситуації, що виникає не з вини індивідуума. За словами В. Кондрашенко, протиправні дії у підлітковому віці є усвідомленими і довільними. Поряд з розповсюдженими для даного віку порушеннями, такими, як крадіжки і хуліганство - хлопців, крадіжки та проституція - у дівчат, набули широкого розповсюдження нові їх форми - торгівля наркотиками, рекет, сутенерство, шахрайство, напад на бізнесменів та іноземців тощо. За статистичними даними більшість злочинів, здійснених підлітками, - групові.

У групі знижується ризик покарання, різко підсилюється агресія та жорстокість, знижується критичність до того, що відбувається, та до самого себе.

За словами В. Пирожкова, підліткам притаманні два основних види кримінальної мотивації: корисна та насильницько-егоїстична. Корисні мотиви носять незавершений, «дитячий» характер. Більшість правопорушень підлітки чинять через цікавість, бажання розважитись, показати силу, сміливість, отримати визнання однолітків.

Іноді відіграє роль прагнення до чого-небудь незвичайного, бажання пригод, гострих відчуттів.

Насильницько-егоїстична мотивація у підлітків характеризується високою емоційністю та ситуативністю. Головне у структурі мотивів - потреба у самоствердженні. Нерідко така мотивація поєднується з жорстокістю. З віком ситуативно-імпульсивна поведінка змінюється раціональною, заздалегідь спланованою. Змінюється структура насильницько-егоїстичної мотивації: на зміну хуліганству, самоствердженню приходить озлобленість, помста тощо.

Особистісні характеристики підлітків, схильних до правопорушень

Принципова позиція сучасних вчених полягає у тому, що вони розглядають правопорушення як соціальне явище, яке не можна пояснити з біологічних позицій (В. Пирожков, Г. Морозов, І. Двойменний, Н. Дубінін, В. Кудрявцев). Біологічне в людині, безумовно, відіграє велике значення у її життєдіяльності.

Що ж стосується особистості з її світоглядом, мотивами поведінки, то вона формується, перш за все, під впливом соціальних чинників. Ю. Антонян та Є. Самовічев, розглядаючи особистісні особливості кримінальних підлітків, як хлопців, так і дівчат, відзначають у них негативне ставлення до школи й однокласників, з якими вони якщо і спілкуються, то скоріше негативно, ніж добре; ненависть до відмінників; негативне ставлення до інших людей та їх чеснот, зокрема, честі й гідності. Б. Петелін стверджує, що для підлітків з асоціальною і антисоціальною поведінкою характерне відчуження від загальноприйнятих правил соціального співжиття; відсторонення від позитивних соціальних цінностей. Їм не важко вдарити незнайому людину, а «ворога» чи «чужинця» можуть ударити до 80 % правопорушників, причому

як юнака, так і дівчину; для досягнення власної мети більше половини готові нанести іншому майновий збиток.

У неповнолітніх самооцінка ще не визначилася, ціннісні орієнтації не склалися у систему, однак слід зауважити наявність специфічних рис, характерних для підлітків-правопорушників (Т. Корнілова, О. Григоренко, С. Смирнов). По-перше, вони оцінюють себе значно нижче законослухняних за самооцінною категорією зовнішньої привабливості, розуму, успішності у навчанні, доброти і чесності.

По-друге, свої невдачі вони приписують чомусь зовнішньому - «везе менше», «на їхню частку випало більше нещастя», «ніде себе показати», «роблять на інших несприятливе враження» й ін. По-третє, у них зростає значущість об'єктів, що задовольняють потребу престижу. На тлі переваги у делінквентів споживчих тенденцій, їх ціннісні орієнтації мають прямий зв'язок зі структурою їхнього дозвілля: придбання спиртного, відвідування барів і дискотек, перегляд кінофільмів і телепередач, відсутність інтересу до читання книг.

Антисоціальна (соціопатична) особистість Провідні мотиви конкретної особистості визначають її спрямованість.

У психологічній та медичній літературі для описання делінквентної поведінки дорослих людей (старше 18 років) широко використовуються терміни: «антисоціальна», «соціопатична», «психопатична» особистість. Соціопатична особистість - це психологічний тип, якому властивий особистісний розлад, що характеризується порушенням, неадаптивними соціальними зв'язками, особливо такими, в яких явно виявляється антисоціальна поведінка. Іншими словами, соціопатична чи антисоціальна особистість - це людина, яка має певний набір рис і перебуває у певному настрої, що спонукає її пригнічувати людей з найближчого їй оточення. Антисоціальні розлади особистості можуть набувати різноманітних форм - від підступності, маніпуляції і експлуатації до прямого нападу.

Специфіку свідомості антисоціальної особистості можна схарактеризувати наступними рисами:

1) уявлення про себе: ці люди вважають себе самотніми, незалежними і сильними; деякі з них вважають, що суспільство зловживає ними і поводить себе відносно них жорстоко, що і виправдовує витіснення інших людей, оскільки вони теж вважають себе витісненими;

2) уявлення про інших: вони сприймають людей зі свого оточення як експлуататорів, що заслуговують на таку ж участь експлуатування, або як слабких і вразливих, що мають виступати у ролі жертв;

3) переконання: - глибокі: «я повинен бути пильним», «я повинен бути агресором, інакше буду жертвою», «всі займаються експлуатацією, тому я теж маю право експлуатувати»; - умовні: «якщо я не буду маніпулювати людьми, експлуатувати їх, навіть нападати, я ніколи не отримаю того, на що заслуговую»; - інструментальні: «хапай іншого, доки він не схопив тебе», «тепер твоя черга», «візьми все, ти на це заслуговуєш»;

4) стратегія: основні стратегії діляться на два класи - відверто антисоціальна особистість, якій властиві відкриті напади, образи, зради тощо і «спритний шахрай», для якого характерні прагнення залучити інших людей і за допомогою проникливої, тонкої маніпуляції експлуатувати чи обдурювати їх;

5) емоції: єдиним відвертим проявом є гнів з приводу того, що оточуючі мають щось таке, чого у них (антисоціальних особистостей) немає, але на що вони, звісно, заслуговують значно більше.

Рівні прояву антисоціальної активності:

- високий - соціопат діє лише в межах особистісних інтересів, плануючи отримати винагороду і уникнути безпосереднього покарання (корегуючий зворотній зв'язок з реальністю відсутній);

- середній - особистість здатна певною мірою враховувати інтереси інших людей і бачити свою користь у їх підтримці, усвідомлювати і враховувати віддалені наслідки своєї поведінки;

- низький - передбачає досягнення достатньо високого рівня морального розвитку, коли «йти по трупах» вже неприйнятно, соціопатичний континуум переходить в «норму».